

Шевченко і псевдоморфози гуманізму

Григорій Грабович

Оця прогулянка узбіччями науки та манівцями шевченкознавства не гарантує задоволення (втім, це питання смаку), але й не буде без моралі. На жаль, відбуватиметься вона не в товаристві самого поета: він долучиться до неї (своїм віршем) тільки насамкінець. Зате вона запізнає нас із деякими його коментаторами й екзегетами, їхніми звичками та норовами, – і відкриє деякі дивовижні ландшафти його рецепції.

Від «гуманізму» до доносу

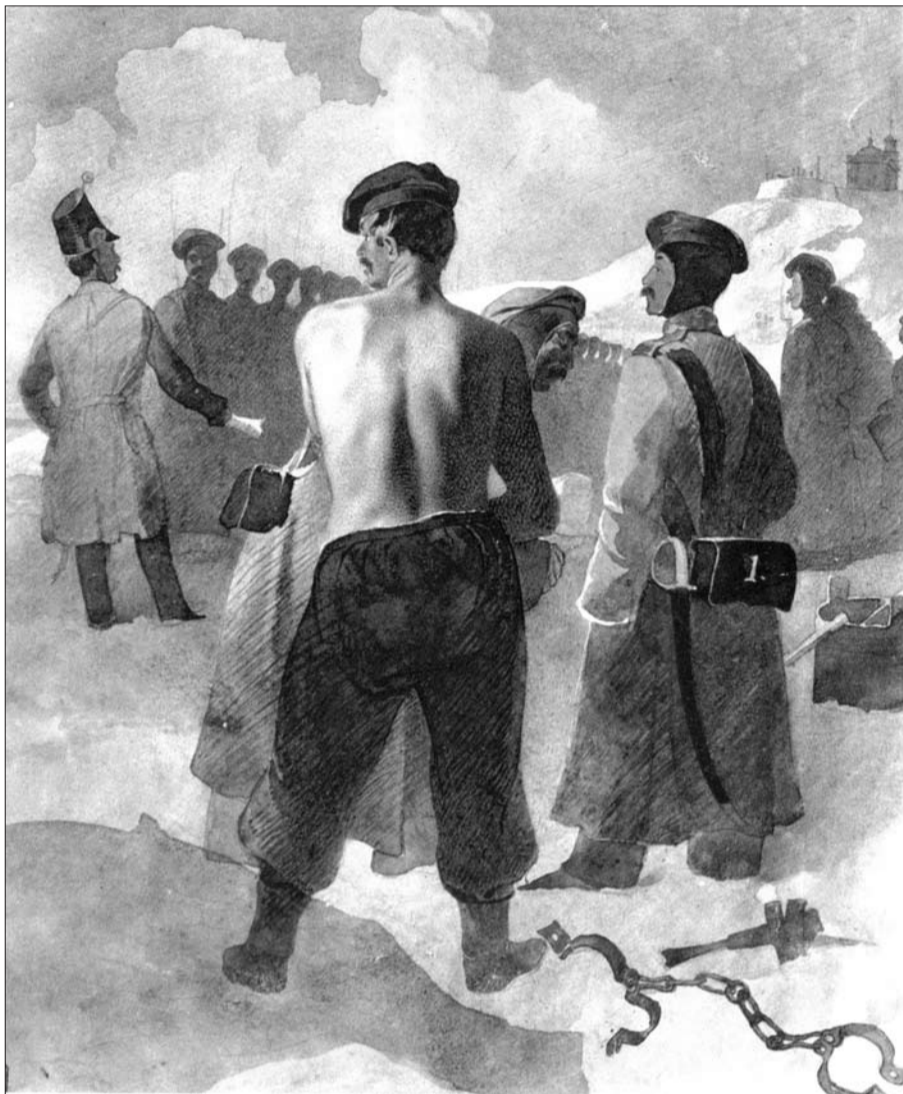
Відкритих листів сам не пишу і вже точно не рвуся на них відповідати, зокрема коли це стосується редакційних рішень або засад, яких дотримується «Критика»: для цього дискусій, полемік і авторів не бракує. Тому й на відкритого листа до мене професора Леоніда Ушкалова, надрукованого під назвою «Дещо про гуманізм Тараса Шевченка» 14 грудня 2006 року в «Літературній Україні», хоч і прочитав його майже одразу, спершу відповідати не хотів. Хоча привід нібито й був. Дещо роздратовано, але здебільша у пристойному тоні (який у писаннях про мене чи когось іншого з кола «Критики» – рідкісна річ для цього спілчанського органу) проф. Ушкалов протестує проти вміщеної у «Критиці» (2006, ч. 7–8, с. 21) рецензії на його статтю «Гуманізм Тараса Шевченка» з недавнього «Збірника Харківського історико-філологічного товариства» (2005, т. 11, с. 59–84), написану на замовлення редакції «Шевченківської енциклопедії». Рецензія-анотація пера Софії Грачової та Степана Захаркіна щодо цілого тому стримано-описова, подекуди з оцінковими зауваженнями; тон кількох речень (власне, одного абзацу) про статтю проф. Ушкалова критичніший, бо тут рецензент (Степан Захаркін) ставить питання, чи є підстави говорити про пізнавальний сенс самої теми й підходу до неї, образно окреслюючи всю парадигму («гуманізм Шевченка») й літературознавчі традиції, з яких вона походить, як «пошук чорної кішки у темній кімнаті». Це й викликало ремствування проф. Ушкалова, який дратується надмірною стьобністю зауваг рецензента і вбачає в появі цього допису замовлення від головного редактора й неповагу до вітчизняних шевченкознавчих традицій та їх чільних, авторитетних представників. Наступним залпом цієї кампанії став ще один відкритий лист, нібито від (тобто «за дорученням») цілого відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Шевченка НАН України, за підписом його голови, Др. Валерії Смілянської, – під заголовком «Некваліфіковано і некоректно» його вміщено в останньому грудневому числі «Літературної України». Тут зокрема сказано:

Обставини, в яких стаття була замовлена шановному професору, викладені абсолютно точно. Ми

Повну версію цієї статті, споряджену науковим апаратом, автор вміщує у книжці «Контексти», що її невдовзі випустить видавництво «Критика».

вдячні Леоніду Володимировичу і за те, що він погодився взяти на себе роботу над такою непростю проблемою й терпляче дослухався до наших побажань. Стаття пройшла обговорення на засіданні відділу шевченкознавства, її затверджено до друку Вченою радою Інституту літератури в складі першого тому «Шевченківської енциклопедії». Відділ шевченкознавства вважає розвідку Л. Ушкалова «Гуманізм Шевченка» серйозним науковим дослідженням, яке ставить розгляд

річ – передпотопо-совковий тон цього колективного відкритого листа, його праведний патос, його хорове звучання, а найприкріше – відсутність елементарного усвідомлення, що незгода і скепсис – це не порок, або не конче порок; іноді це якраз провіщення здорового наукового глузду. Чому шановні наші колеги реагують так болючо, невже бояться того скепсису? І чому вирішили подати свої дописи не у «Критику» (адже рецензія була тут, і полеміки довкола наших публікацій ми

Тарас Шевченко. Кара шпигрутенами. З серії «Притча про блудного сина». 1856–1857 (Національний музей Тараса Шевченка, Київ)

означеної проблеми на новий концептуальний рівень.

Солідаризуючись із професором Ушкаловим, відділ (буцімто цілий – хоча принаймні одна особа з відділу й редакції Енциклопедії запевнила мене, що її не питали і свого підпису під цим колективним листом вона не ставила) засуджує «Критикового» рецензента (хоча мова формально про двох оглядачів, насправді йдеться про автора пасусу про «Шевченків гуманізм»), його кривотлумачення, неприпустиму іронію, некомпетентність тощо:

Спосіб, в який відгукнулись оглядачі «Критики» на статтю, не може розцінюватися інакше, як неприпустимий за змістом і формою, такий, що засвідчує некваліфікованість і крайню некоректність авторів замітки. Впевнені, що подібна реакція на публікації не має нічого спільного із загальноприйнятною практикою наукових дискусій і шкодить науковому поступу.

Корпоративна солідарність – річ зрозуміла. Незрозумілою є інша

заввичай друкуємо), а в газету, яка вже довгий час залюбки подає патріотичні статті-доноси на авторів і співробітників «Критики»: Тамару Гундорову, Ярослава Грицака, Юрія Андруховича. Невже нашим колегам здається, що саме стиль і патос «Літературної України» забезпечує належний рівень наукової дискусії? Хотілось би вірити, що це не свідомий розрахунок на, так би мовити, традицію цієї газети, але певності немає. У кожному разі, це можуть бути очікування певного ефекту: для людей, сприйнятливих до дешевої патріотичної риторики, заперечення Шевченкового гуманізму межує не з браком патріотизму навіть, а зі святотатством. Але спекулювання на цьому – кажучи словами повищого листа – «не має нічого спільного із загальнопринятною практикою наукових дискусій і шкодить науковому поступу».

Попередньо відповідаючи на запитання, що їх ставить проф. Ушкалов, скажу тільки, що замовлення на цю рецензію не було; цього заввичай не практикуємо – трапляються виймки, але

це не один із них. Стьоб я здебільшого не поділяю, але й завзято боротися з ним не збираюся. Кожний автор відповідає за свій стиль; а деякі речі варті іронії (і це, мабуть, одна з таких). Заяви про те, що це «некваліфіковано і некоректно», трохи нагадують мені приступ істерії. Твердження шановного професора, що одинока мотивація нашого рецензента – «звичайнісінька дрібна капость», теж ніяк не переконують і не заслуговують на серйозну відповідь: із якою мотивацією хто-небудь що-небудь пише, взагалі важко розгадати; важливо, що і як пише. Із загальною думкою рецензента про статтю проф. Ушкалова я погоджуюся: вона суголосна із міркуваннями, які я раніше висловлював (і до яких іще повернуся тут) – хоча його аргумент тільки конспективний, радше натяк на аргумент. Залишаються істотніші питання, як-от із цим гуманізмом: як його розуміти, як застосовувати – і чи взагалі застосовувати – це поняття до Шевченка і як осмислювати нещодавню й сучасну еквілібристику навколо цієї парадигми.

Гуманізм і його метаморфози

В науковому контексті поняття гуманізму, зокрема його витоків і первісного історичного втілення, доволі чітке – хоча дальших його розгалужень і концепційних різновидів чимало. Гуманізмом, отже, передовсім називають культурне явище італійського (а згодом і «північноєвропейського») ренесансу від XIV і далі через XV і XVI століття, оприявлене у практиці чільних діячів цього періоду: Петрарки, Джовані Піко деля Мірандоли, Леонардо да Вінчі, Ніколо Мак'явелі, потім Еразма Роттердамського і багатьох інших. Це явище пов'язане із засвоєнням класичних знань (передусім текстів, рукописів), грецької та візантійської спадщини, розвитку риторики, поезії та філології, історіографії та філософії. Чимало уваги традиційно присвячують протистоянню між гуманістичним і середньовічним, зокрема схоластичним, світосприйняттям, хоча зважена ретроспекція підказує, що попри всі принципи розбіжності була й тяглість, і гуманісти, наприклад, передусім розширювали науковий пізнюсередньовічний фокус і не зупинялися лише на Аристотелі й неоплатоніках, але власне й впроваджували Платона, епікурейців, стоїків та інших античних філософів. Ренесансні гуманісти, як це лапідарно формулює Бертран Расел в імпазантній «Історії західної філософії», вивчали Аристотеля і Платона

вже серйозно, з першоджерел, відкинувши глоси неоплатонічних та арабських коментаторів. Але найважливіше те, що Ренесанс привчив ставитися до інтелектуальної діяльності як цікавої та приємної роботи, що ведеться в самому суспільстві, а не як до схованих за монастирськими мурами розважань із метою зберегти наперед визначену ортодоксію.

Але водночас, відзначає далі Расел, гуманістична наука не перетворилася якось раптово на щось суцільно «прогресивне» чи раціоналістичне:

Більшість гуманістів дотримувалась усіх забобонів, поширених в античні часи. Чари і відьмування, може, й

нечестиві, проте ніхто не вважав їх неможливими. Інокентій VIII 1484 року видав буллу проти чарівництва, що призвело до страшливих переслідувань відьом у Німеччині та в інших країнах. Астрологію найдужче вихваляли вільнодумці, вона тішилася такою популярністю, якої не мала з античних часів. Першим наслідком емансипації від Церкви стала не більша раціональність людського мислення, а відкритість розуму для всіляких старожитніх дурниць.

У тому ж дусі Пітер Герде в узагальнювальному огляді «Гуманізм в Італії» («Dictionary of the History of Ideas», 1973, т. II, с. 515–524) наголошує, що «гуманізм не був ані християнським, ані антихристиянським»; він зробив унесок і в католицьку, й у протестантські церковні реформи; в політичному мисленні його представники сповідували або підтримували і республіканські, і монархічні устрої; вони підготували ґрунт для переломів у науці, але однозначно не поділяли й не розвивали наукового методу; і «назагал, не було специфічних філософських доктрин, які окреслювали би гуманістичний рух – зате були різні філософські ідеї, що їх висловлювали поодинокі гуманісти». Найважливіше те, що то був широкий комплекс саме інтелектуальних, і наукових, передусім філологічно-філософських настанов і цінностей. Усякі моральні й навіть політичні моменти були тут другорядними. Расел, наприклад, наголошує цю прикметну рису вкрай гостро:

Окрім Савонароли, навряд чи якийсь італієць ренесансної доби ризикнув чим-небудь для громадського добра. Лихо папської розбещеності було очевидним, та не робилося нічого, аби йому зарадити. Потребу об'єднання Італії бачили всі, та володарі були не здатні об'єднуватись. Усякчас чигала небезпека чужоземного панування, проте кожен італійський державець, ворогуючи з сусідою, був ладен звернутися по допомогу до будь-якої чужоземної сили, навіть до турків. Я не знаю такого злочину, крім хіба нищення давніх рукописів, якого б не коїли раз по раз люди ренесансної доби.

Все це допоможе сконтекстуалізувати вельми традиційне, але есенціальістське й сентиментальне – і, ясна річ, характерне для всіляких популярних викладів – мовлення про гуманістичний «людноцентризм» (або «антропоцентризм»). Як-от, наприклад, початок гасла «Гуманізм» з УРЕ:

ГУМАНИЗМ (від лат. *humanus* – людський) – 1) ідейний напрям культури епохи Відродження, який виявився в скерованому проти релігії і церкви теоретичному та художньо-естетичному утвердженні моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі, на вільний вияв своїх природних почуттів, прагнень і бажань. На відміну від культури середньовіччя, в якій звеличувалося все «божественне» (культ святих, проповідь релігійного аскетизму і т. ін.) нова культура, відроджуючи і розвиваючи прогресивні традиції античності, звеличувала все людське, все краще в людині (звідси і термін *humanus* – людський). [3: 524]

Може, в цьому є дешиця правди, але подана вона так грубо і схематично,

що більше тут заплутаності й фальшу, ніж правди. Основне, що всі ці списані із заялжених шаблонів силогізми й передусім сам патос підказують, що розраховані вони на людину, яка не читала і, мабуть, ніколи не читатиме ні текстів гуманістів, ані наукових праць на цю тему. Власне кажучи, йдеться тут, окрім своєрідної науки-light, популярної науки, про ідеологічну замовленість – уточнену й розкрити подальшим гаслом: «Гуманізм соціалістичний». До цього зараз повернемося.

Надзвичайно важливим для встановлення загального сенсу поняття «гуманізму» є його усвідомлення, його реальне побутування в людській свідомості. Як зазначає у своїй синтезі Герде, вже у першій половині XIV століття *studia humanitatis*, що охоплювали граматику, риторику, поезію, історію та моральну філософію, були усвідомленим комплексом дисциплін в італійському шкільництві, зокрема університетах; там же професорів і студентів тих напрямків називали *umanisti* (і – NB! – спершу в розмовній мові, і тільки згодом, десь наприкінці XV століття, стали вживати й латинське *humanista*); проте абстрактне поняття «гуманізм» запровадили німецькі науковці аж на початку XIX століття.

Існує ще інше, нібито ширше, поза- або транс-історичне розуміння «гуманізму» як буцімто специфічного світопогляду на людину та її призначення. Як і повища інтерпретація ренесансного гуманізму, воно здебільшого побутує у популярних або науково-популярних осмисленнях; подають його, наприклад, і *Encyclopaedia Britannica*, і Большая Советская Энциклопедия, де про це сказано так:

ГУМАНИЗМ (от лат. *humanus* – человеческий, человеческий), исторически изменяющаяся система воззрений, признающая ценность человека как личности, его право на свободу, счастье, развитие и проявление своих способностей, считающая благо человека критерием оценки социальных институтов, а принципы равенства, справедливости, человечности желаемой нормой отношений между людьми. [7: 444]

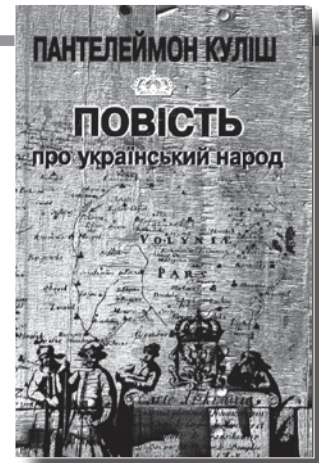
З таким розумінням справи можна, звісно, без великого напруження заявити, що «Ідеї Г. мають тривалу передісторію», яка починається в сивій давнині, в «усній народній творчості» (як же нам без неї?) і в літературі, в різних віруваннях тощо і веде через те ж відродження до різних інших мислителів, у тому числі й вітчизняних «революціонерів-демократів», що їх БСЭ авторитетно визначає: Герцен, Белінський, Чернишевський, Добролюбов, Шевченко та інші. (У нашій рідній УРЕ цей момент, оте друге, трансісторичне визначення гуманізму подається примітивніше, більш редукованіше, більш відверто ідеологічно і трохи менш єхидно-науково», ніж у БСЭ, але сходиться воно на те саме: «2) Г. – морально-етична риса суспільно-політичних теорій, спрямованих проти певних історичних форм соціального поневолення людини. Зародився Г. в стародавні часи, дальшого розвитку набув у творчості бурж. просвітителів 17–18 ст., утопічних соціалістів і революц. демократів» [3: 525].)

Усе це, зрозуміло, приводить нас до фундаментального, нового етапу цього нібито універсального, «морально-етичного» гуманізму. На підставі таких засновків (і, мабуть, тих самих джерел-шаблонів) можна також постулювати, як це робить проф. Ушкалов у вступі до своєї статті про «Гуманізм Тараса Шевченка», що, оскільки йдеться про моменти «абсолютної гідності, свободи, активності та вільного себевиявлення людини» в «різних культурно-історичних епохах», можна також говорити «про “середньовічний гуманізм”, “бароковий гуманізм”, “просвітницький гуманізм”, “романтичний гуманізм”, “християнський гуманізм”, “соціальний гуманізм” тощо» [59]. Здавалось би, ніяких «гуманізмів» сюди більше і не втулиш. Але залишається ще оце кокетливо-сором'язливе «тощо»...

Заки перейти до його деконструкції, варто бодай побіжно глянути на розквіт поняття гуманізму в XIX і XX століттях – а тут без інтернету і його гіпертекстів не обійтися. І це зовсім без іронії: бо коли явище настільки розширене і розпливчате, то спроба його «охопити» (без лапок тут також не обійтися – бо все, що стосується інтернету, здебільша поверхове й приблизне) полягатиме на отому surfing, не так плаваний, як ковзання по слизькій, але ж якій розлогій, нібито й безмежній поверхні. У такий спосіб можна промчати повз неабиякий крам і хай краєчком ока поглянути на вкрай дивовижні експонати. Ось, скажімо, інтернетівська Вікіпедія, що афішує себе як «вільна енциклопедія, яку кожен може редагувати» (це, мабуть, підібрали від нашої Шевченківської енциклопедії, до участі в якій колишній головний редактор «Слова і часу», тепер академік Віталій Дончик, закликав усіх читачів). Там є розлога стаття (насправді це гіпертекст статей) про різні гуманізми: секулярні й релігійні, про ради, організації та товариства гуманістів і різні їхні програми та маніфести, і також про гуманізм в освіті, і різні філософії, як-от деїзм, екстропіанізм (уперше, мушу признатися, про таку річ тут довідався), інфінітизм (так само вперше для мене), об'єктивізм, прагматизм, раціоналізм – і всі вони так чи так стосуються гуманізму; є там згадка про гуманістичну психологію і ще багато про що. З усього цього постає доволі широке семантичне поле, цілі архіпелаги понять, які об'єднуються навколо певних топосів, наприклад, секуляризму або лібералізму, – але, як зазначено в коментарі до змісту статті, немає тут зуніфікованих дефініцій і різні положення себе взаємно заперечують.

«Соціалістичний гуманізм»...

Структурна (структурована) відсутність – іноді найцікавіша. Це те, що в даній системі, чи в даному системному аналізі, мало би бути в центрі уваги, але якось випадає з поля зору, тож перед нами постає фундаментальне питання: чому так? Уявіть, що пацієнт психоаналітика говорить із ним про своє дитинство і за десяток сесій, не будучи сиротою, жодного разу не згадає про своїх батьків. Ясно, що тут щось не так, а докладніше: щось приховується. Подібне враження виникає, коли український

Пантелеймон Куліш Повість про український народ

Львів: Літопис, 2006

Уперше опублікована завдяки неухважності цензора 1846 року в кількох числах петербурзького дитячого журналу, а згодом і окремим виданням, «Повість про український народ» є втіленням радикальних політичних поглядів молодого Пантелеймона Куліша. У цьому першому за 160 років перевиданні текст подано в українському перекладі, а також мовою оригіналу – російською – зі збереженням тогочасного правопису. Краще зрозуміти історичний контекст і наслідки написання «Повісті» допомагає інформативна вступна стаття упорядника Василя Івашківа.

Призначений, як вказав у підзаголовку сам автор, для дітей старшого віку нарис не перевантажений датами, історичні постаті й події зображено яскраво та однозначно. Українську історію подано насамперед як історію козацтва, історію повстань під козацьким проводом, метою яких було зреалізувати природне право народу на самобутність. До того ж автор прагне запевнити читача в тягlostі української державницької традиції та спадкоємності національної історії, а разом вписати цю історію у світовий контекст, говорячи про Україну як про перепону, що оберігала світове християнство від натиску «невірних».

У «Повісті» дуже чітко виявилось Кулішеве модерне бачення нації. Куліш описує Україну за козацької доби як демократичний устрій, попри всі утиски, яких знавав «простолюд»: «За Богдана Хмельницького судові закони жили в устах народу, який виносив вирок, його скликали на невеличкі ради в селах і на важливі – в містах; кожний знав тоді, що він дійсний член нації, кожний обертав у своїй голові політичні ідеї; не обмежувався тільки своєю хатою, своїм селом, містом <...>, і якби тривав такий порядок, що його встановив Богдан Хмельницький, в Україні так само б міцно із власних джерел розвинулась цивілізація, як і в західних країнах Європи».

Кулішеві вдалося витворити дуже цілісну візію, яскравий зразок національного міту, що спирається на образи історичних осіб та описи історичних подій, якими вони закріпилися у фольклорних текстах. Україна козацької доби постає саме тією ідеальною спільнотою, що чудово надається через ідентифікування з нею до творення національної самототожності. Романтичний ореол лицарства, закріплений за козацтвом у фольклорі, перенесено на весь народ, що його Куліш із притаманним патріотичним патосом характеризує як «за поезією та шляхетною вдачею ледь не перший у Європі».

Оксана Плаксії

дослідник (чия праця, до всього, ще й інституційно санкційована, бо пише він її, як підтверджують обидві сторони, на замовлення відділу шевченкознавства і Шевченківської енциклопедії) бере до розгляду різні інтерпретативні моделі гуманізму і, згадавши всілякі його різновиди, від «середньовічного» до «соціального», словом не обмовляється про той «гуманізм», у контексті якого, під егідою чи пак кормигою якого українське суспільство та його наука, літературознавство і шевченкознавство зокрема, зовсім не так давно існували, чи пак животіли: тобто – «соціалістичного». Як можна, пишучи наукову працю – не пропагандистську, не журналістську, – не добачити концепції, що вимірювала суспільний, науковий і попросту життєвий контекст новітнього шевченкознавства (не всього, звісно, але визначальної його частини), і то впродовж десятиліть? Через те, що її відкинуто, немовби віддано анатемі? Але не йдеться тут про нашу апробату – йдеться про елементарний науковий обов'язок сумлінно подати контекст та історію даного явища, і найперше його різних інтерпретативних парадигм.

Із того, що цієї спадщини, її пов'язаності з питанням, про яке нам йдеться, зумисне намагаються не добачити (що проф. Ушкалов не забув про неї, свідчить його відкритий лист, де він каже: «я не став комплексувати з приводу статті Євгена Шаблювського „Гуманізм Т. Г. Шевченка“, вміщеної в „Шевченківському словнику“...»), впливають бодай два невідрадні висновки. Про перший із них уже чимало доводилося писати: триває отой великий проект амнезії, від якого надалі потерпає наше суспільство. Сподівання, що речі якось самі собою виправляться, марні; навпаки: інерція веде до творення щораз більших білих плям. Профіль цієї амнезії в науці різний і залежить від внутрішньої як інституційної, так і кадрової пружності поодиноких дисциплін; в історії, наприклад, є низка цікавих та цінних праць і є науковці, налаштовані саме протидіяти цій амнезії. Про літературознавство, і зокрема про шевченкознавство, навряд чи таке можна сказати. І це веде до другого, ще сумнішого моменту: і стаття проф. Ушкалова «Гуманізм Тараса Шевченка», і Шевченківська енциклопедія у своїх настановах і концепціях (а за тим, зрозуміло, стоїть цілий комплекс і стиль праці істеблшментового, академічного літературознавства) унаочнюють варіант наукового дискурсу, який, м'яко сказавши, вельми далекий від ідеального, і своїми еkleктизмом, гібридністю і поверховістю «шкодить», як було сказано, «науковому поступові», а взагалі-то мало вписується в науку.

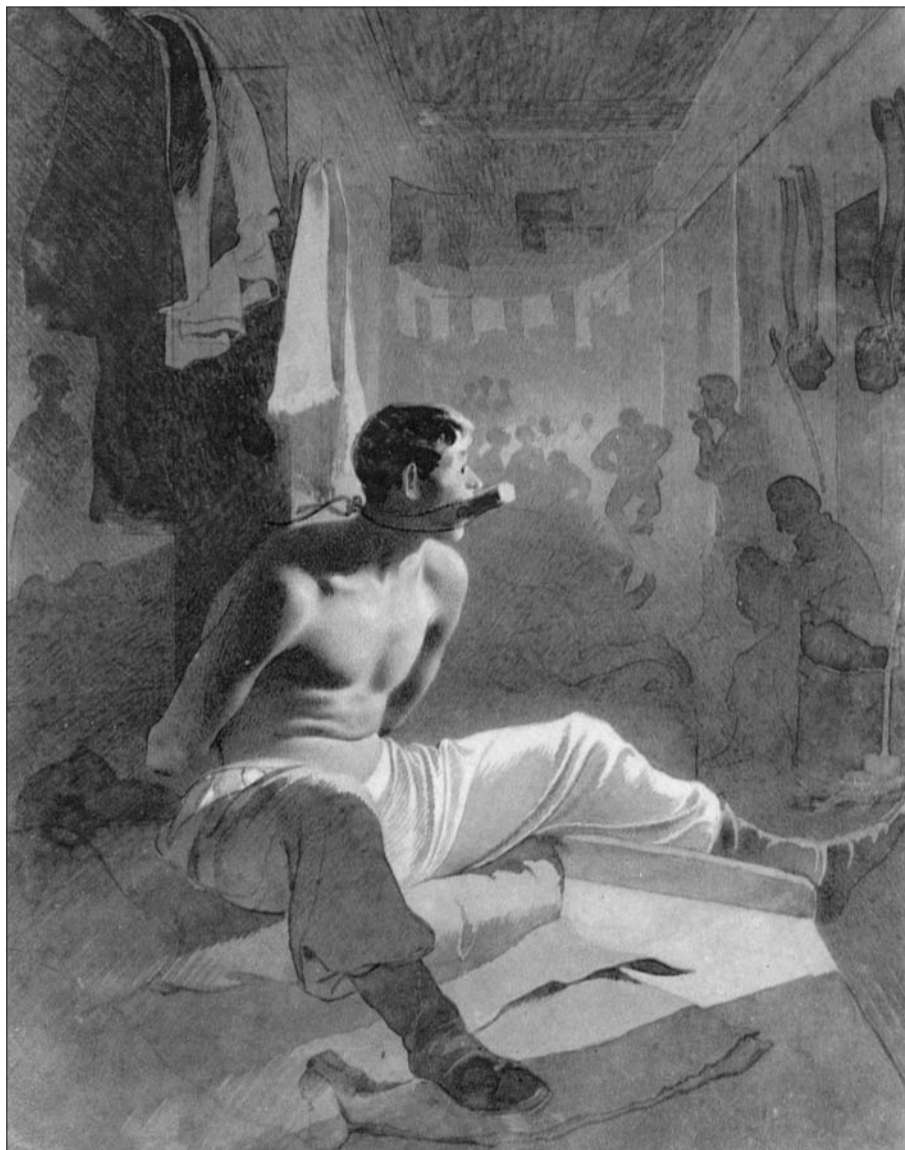
Отже, що саме недобачається (або взагалі ретельно ігнорується)? Недобачається великий масив вітчизняної квазинаукової, а подекуди відверто антинаукової продукції на тему і за мотивами «соціалістичного гуманізму». Задіяні тут були і більші, і менші риби, але всі вони співали (не Поплавський же вони – і під водою можна), як із хорОВОї партитури. А тепер ті, хто дожив до нових часів, пишуть за новими партитурами чи пак кон'юнктурами, і давніх своїх писань згадувати не хочуть. Але для науки це

не тільки комільфотно – це необхідно. І заки подивимося на ці тексти, хочеться запитати: що ж то було за літературознавство, оте, що сповідувало «соціалістичний гуманізм»? де воно тепер (невже зникло з нашої свідомості, що й пам'яті немає)? кому належить? хто за нього тепер відповідає (тобто робить якісь висновки, так чи інакше якось досліджує й осмислює)? Чим відрізняється воно, і чи відрізняється взагалі, від того, що маємо тепер – включно із «Літературною Україною» та її традицією доносів?

Коли пролунав перший залп нового «соціалістичного гуманізму», треба ще встановити; дуже ймовірно, що був він частиною ажіотажу навколо нової сталінської конституції – найпрогресивнішої і найгуманішої в світі; декому з офіційних коментаторів потім

Брошура є науково-популярним нарисом, в якому розкриваються лицемірство і антигуманістична суть християнської проповіді «любові до ближнього», висвітлюються принципи соціалістичного гуманізму як вищої форми гуманізму сучасності, обґрунтовано несумісність ідей соціалістичного гуманізму з християнською проповіддю «любові до ближнього», показано, що соціалістична дійсність є практичним втіленням справді гуманістичних ідеалів. [2]

Описавши у першій примітці, що таке гуманізм («Гуманізм (від латинського humanitas), дослівно – людяність. Під гуманізмом розуміють ідеї і принципи, в яких виражаються повага до людини і її гідності, піклування про поліпшення життя людей, вдосконалення їх моральних якостей, забезпечення умов

Тарас Шевченко. Кара колодкою. З серії «Притча про блудного сина». 1856–1857 (Національний музей Тараса Шевченка, Київ)

це вчуватиметься вже у Ленінових виступах, або навіть у Марксових теоретичних міркуваннях: той іще 1845 року в тезах про Фюєрбаха згадує – щоправда, зовсім побіжно – про «реальний гуманізм» як про логічну основу комунізму. Але перші настанови, які програмово і розгорнуто наголошують це словосполучення, стосуються, мабуть, партійних рішень післясталінського та хрущовського періодів, зокрема ХХ (1956) і ХХІІ (1961) з'їзді КПСС. Наші науковці, в кожному разі, не барилися гідно відгукнутися на заклик партії. У 1961 році, допіру два місяці після ХХІІ з'їзду, Інститут філософії Академії наук Української ССР видає у Львові (зрозуміло, чому саме там) брошуру В. Г. Антоненка «Соціалістичний гуманізм і християнська „любов до ближнього“». Її анотація лапідарно все ви-яснює:

для всебічного розвитку особи» [4]), автор брошури зосереджується на своєму завданні – хаяти християн, релігію та буржуазний світ, влітаючи де треба казенні гасла про заявлений у її назві предмет, як-от: «Соціалістичний гуманізм базується на міцній науковій основі марксизму-ленінізму, на теорії наукового соціалізму, яка вказала трудящим єдино вірний шлях до практичного втілення найлюдяніших принципів у суспільному житті» [53]). Як у всьому, пов'язаному з цим топом, багатослівність, голослівність і безнастанне повторювання стають основними прийомами та стилістичними засобами. Якоюсь мірою це таки цільовий ефект: індоктринація, в дослівному сенсі зомбування передбачені цим дискурсом (на те й існував агітпроп...), і тепер вони спантеличують не тільки читача, а й дослідника: як про це писати,

як передати фактуру цієї думки і того етосу, що за нею стоїть, і не занудити на смерть свого адресата? Набираємося терпіння й ідемо далі.

Історичний цех також відгукнувся, і колектив під проводом Юрія Кондуфора, директора Інституту історії Академії наук УРСР, видав 1973 року працю про «Гуманізм радянського суспільства», де, крім шаблону – «Гуманізм (від латинського humanus, тобто людяність) – це світогляд, в основі якого лежить вчення про людину як вищу цінність. Це вчення пройняте повагою до людини, до її гідності, турботою про її благо, свободу, всебічний моральний, фізичний і розумовий розвиток», є й нові ноти: «Разом з тим гуманізм органічно поєднує в собі і ненависть до всього того, що принижує і пригноблює людину»; і далі: «Гуманізм – це й морально-етична риса суспільних ідей і теорій, спрямованих проти певних історичних форм поневолення людини [3]. Неважко додуматися, до чого це веде. Рік пізніше праця А. Маслової «Гуманізм марксистсько-ленінського атеїзму» (Київ, 1974) ставить уже всі крапки над «і»: у світі, мовляв, іде запекла боротьба між представниками реального, комуністичного гуманізму та фальшивого й брехливого буржуазно-християнського; до того ж «буржуазні ідеологи і ревізіоністи поєднують свої зусилля, намагаючись надати марксистсько-ленінському вченню абстрактно-гуманістичного змісту, створити якийсь новий „гуманістичний марксизм“, підмінити реальний, революційний гуманізм наукового комунізму розуміннями про людську особу взагалі, протипоставити цю абстрактну, вирвану з конкретних соціальних умов, позачасову „індивідуальність“ соціалістичній суспільній системі, марксистській партії»; і це протистояння на тлі й навколо гуманізму має, звісно, якнайконкретнішу політичну промовистість, як-от «події 1968–1969 років у Чехословаччині, коли вся ця псевдогуманістична фразеологія відкрила простір для прямої зради принципів соціалізму і пролетарського інтернаціоналізму, живила контрреволюцію, допомагала силам, що хотіли відірвати ЧССР від країн соціалістичної співдружності і відновити в ній капіталістичні порядки» [4–5].

Гуманізм, отже, як і чимало інших понять – демократія, справедливість, свобода, людина, правда тощо – стає заложником діямату і зброєю в арсеналі тоталітарного дискурсу. Судячи з гарвардського бібліотечного каталогу HOLLIS (доволі докладного, але напевно не вичерпного), від початку 1960-х лише російською мовою виходить близько 80 книжок про «гуманізм» у різних його соціалістично-комуністичних аспектах чи контекстах. Українська продукція тут не була аж такою потужною, але й не була непомітною, і за всіма прикметами, перед вели літературознавці. Директор Інституту літератури ім. Шевченка Академії наук УРСР Микола Шамота видає 1976 року працю «Гуманізм і соціалістичний реалізм», у якій доводить, що одне невідривне від другого, одне надихає друге. Наступного року виходить збірник «Соціалістичний спосіб життя і література» (Київ, 1977; упорядник – Ігор Дзевєрін, який за рік перебере Інститут літератури від

Шамоти), в якому ці тези розробляє і варіює весь інститутський колектив. «Змичку» гуманізму і соцреалізму нібито розробляє стаття Віталія Дончика «Гуманізм у розвитку (До проблеми "Гуманістична сутність соціалістичного реалізму")», але, окрім загальних фраз (на кшталт «Література <...> показує, як сповне соціалізм новим змістом вічні загальнолюдські поняття і категорії, тобто конкретно виявляє гуманістичний внесок соціалістичної цивілізації в духовний розвиток людства» [101]), конкретного змісту тут немає.

Але й не про конкретний, тим паче науковий, аналітичний зміст ідеться у цьому дискурсі гуманізму-як-соцреалізму. Подекуди – це було видно в раніше цитованих працях, і загалом це характеризує Шамотине писання – йдеться про нищення, обльовування, цькування «класового ворога». В іншому його варіанті, однак, йдеться про щось нібито безневинне – оспівування новозасвоєними гаслами й штампами системи, її цінностей і подвигів, і тут вистачає трохи начитаності і трохи хисту варіювання, своєрідного неосередньовічного стилю плетіння слівес. Майстерними під тим оглядом є різні праці з цього періоду Миколи Жулинського, як-от його «Людина як міра часу» (Київ, 1979), де останній розділ про «Гуманістичну концепцію людини і сучасний літературний процес» завершено отакою зворушливою кодою (скорочувати її нема як, цей ландшафт треба бачити в цілості):

Мистецтво, наповнене великим гуманістичним патосом, вірячи людині, утверджує віру в її духовний і фізичний розквіт. Людина з надією долала обрії свого розуму і сил, і хоча сумніви, тривоги, відчай протягом тисячоліть супроводжували її на короткому життєвому шляху, усе це згасало, гинуло, коли звучав гімн людині, бо у жаданому майбутньому вже народжувалась і бриніла прекрасна пісня про життєтворчий устрій, здатний до оновлення і гармонії.

І це майбутнє активно стає реальністю, щоденним змістом утвердження гуманістичних ідеалів. Це передбачив ще Маркс, називаючи комунізм реальним втіленням гуманізму, розуміючи комунізм як «становлення практичного гуманізму». Ідея справедливого суспільства, освяченого принципами людинолюбства, взаємоповаги і соціальної рівності, перейшла із теоретичних сфер в практичний зміст буття мільйонів. Від пізнання і осмислення гуманістичних передбачень та побажань всебічного, багатогранного розвитку особи до практичного здійснення тих економічних, політичних і духовних заasad, які гарантують повний розквіт людини, – таким революційним кроком ошасливлений ХХ вік... [274]

Після такої прекрасної пісні лише крок і... безсмертя. Маючи таку високу планку до подолання, ніхто б не дивувався, якби його колега (а тепер також академік НАНУ) Віталій Дончик не брався б уже до цієї теми – та що ж не робимо для справи. І рік пізніше, у «Гуманізм творення» (Київ, 1980), Дончик також осягає свій рівень красномовності в осмисленні гуманізму:

Про це [перевагу соціалістичного життя над капіталістичним. – Г.Г.]

свідчать звичайні, але красномовні й незаперечні повсякденні факти соціалістичного способу життя.

Про це – реальний гуманізм і глибоку творчу сутність соціалізму, про красу і велич героїчних діянь його творця – радянську людину – розповідає і багатонаціональна радянська література, яка не тільки яскраво і зримо відтворює соціалістичний спосіб життя і пристрасно утверджує його, а й усім своїм характером, патосом, міцними зв'язками з життям, народом, трудящими масами є одною з його невід'ємних складових частин. Тим самим література соціалістичного реалізму – глибоко партійна народна – гідно здійснює в світі свою велику гуманістично-виховну будівничу місію. [48]

Тарас Шевченко. Серед розбійників. З серії «Притча про блудного сина». 1856–1857 (Національний музей Тараса Шевченка, Київ)

...і Шевченко в соціалістичному гуманізмі

Що Шевченко став центральним топосом у цьому дискурсі, анітрохи не дивно: ще 1879 року Драгоманов наголошував, що чи не всі українські політичні рухи та фракції озброювалися його іменем («Шевченко, українофіли і соціалізм»). Але у мовленні про соціалістичний гуманізм Шевченко був не лише гаслом і топосом, він був аванпостом, тараном. На Дев'ятій науковій шевченківській конференції, проведеній у Ленінграді в березні 1960 року (так давно, що серед достойників, які вітали цю наукову конференцію, був і якийсь «токаро-новатор», Герой Соціалістичної Праці), шевченкознавець Євген Шабліовський у першому ж реченні своєї доповіді «Провідні засади гуманізму Шевченка» випередив на цілі роки все подальше

мовлення на цю тему, оголосивши, що «Шевченко справедливо вважається одним з найбільших гуманістів всіх часів і народів» (див.: *Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції*, Київ, 1961), а далі оперативно переробив її у книжку «Гуманізм Шевченка і наша сучасність» (Київ, 1964), що вийшла якраз до великих офіційних святкувань 150-ліття з дня народження Шевченка; пізніше стаття і книжка дістали офіційну канонізацію у гаслі «Гуманізм Т. Г. Шевченка» у «Шевченківському словнику» [1: 177–178]. Ті праці, разом зі статтею Леоніда Новиченка «Воїнствующий гуманізм великого Кобзаря», також надрукованою до Шевченкового ювілею, і то водночас у часописах «Коммунист» і «Дружба народов», становлять основний – про-

соціального й національного гноблення» [65]). Відтак це Шевченкова революційність, яка має прикмети а) наступальності, б) героїзму, в) оптимізму, г) рішучості аж до жорстокості («Гуманізм Шевченка одверто і рішуче виступає проти будь-якого примирення із злом, з соціальною несправедливістю»; і на підтримку закликається Анатолій Луначарський, який твердив, що «Кожний революціонер виразно уявляє собі всю необхідність рішучих та жорстоких форм боротьби, які б вони самі по собі не були йому агідливі, як би не йшли вони проти його гуманної природи, бо революціонер є жорстокий якраз через свою гуманність» [72], г) послідовності і д) колективізму. Отож цей гуманізм визначається його патріотизмом, який є а) антинаціоналістичний («Патріотизм Шевченка неминує пов'язаний з боротьбою проти націоналізму, проти будь-якої проповіді національної зашкарублості, винятковості»; «Творчість його озброювала на боротьбу проти антинародного "національного гуманізму"» [74, 75]), б) народний, в) інтернаціоналістський (за «дружбу народів» – без цього він також немислимий) і г) особливо чулий на думку російських «революціонерів-демократів». Коротко ще згадано «життєстверджуюче вільнодумство» («як і в діячів епохи Відродження» [76]) – хоч і без жодного імені або прикладу. Є згадка про вплив Шевченка на «високу гуманістичну традицію» української літератури. І врешті, все це ще раз корелюється з офіційною, загальною візією справи (цей рапсод у щільною найбільше, бо читач уже чув пізніших екзегетів): «Соціалістичний лад, здійснений в СРСР, є реальним втіленням гуманізму. Соціалістичний гуманізм – це вже не мрія, а незаперечний факт, історична реальність, що охоплює всі сторони життя нашого суспільства. Це – найвищий тип гуманізму» [79].

Анатомізувати це, підходити до цього тексту з будь-якими нормальними критеріями (логіки, звичного літературознавства тощо), схоже на знуцання, але таким він є, і незабаром стаття із сімнадцяти сторінок переростає у книжку із 377. Все виопулюється, поодинокі твердження або абзаци статті перетворюються на цілі розділи, наприклад, про «Історичні джерела гуманізму Шевченка» і про «Гуманістичні традиції Шевченка і дальший розвиток української літератури», але важко помітити якусь фундаментальну різницю або еволюцію: засновки, патос, критерії, метод чи пак риторика залишаються ті самі. Особливо впадає у вічі безліч повторів. Ось як варіюється одна й та сама формула у п'ятій частині першого розділу («Історичні джерела гуманізму Шевченка»), де йдеться про російські впливи:

Величезне значення для формування гуманістичних поглядів Шевченка мала передова російська література, культура [30];

Величезне значення для формування ідейно-політичних і гуманістичних поглядів Шевченка мала творчість К. Ф. Рилеева, одного з найбільших керівників повстання декабристів... [32];

В формуванні ідейно-естетичних і гуманістичних поглядів Шевченка

значне місце посідала творчість О. С. Грибосдова [33]; Величезне значення для формування Шевченкової концепції гуманізму мала творчість геніяльного Пушкіна [33]; Поряд з Пушкіним величезний вплив на Шевченка як гуманіста мав М. Ю. Лермонтов [33]; Можна з упевненістю сказати, що гуманізм Гоголя був могутнім чинником у формуванні Шевченкових поглядів [37].

Після кожного заспіву йдуть короткі з'ясування-вінєтки; і все це – на семи сторінках. Після цього формула дещо міняється («Значний вплив на формування ідейно-естетичних і гуманістичних поглядів Шевченка мала передача польська література...» [37]); відтак настає черга західних авторів (Данте, потім Шекспіра, потім Дикенса, Байрона та інших, тоді французів (Гюго і Бальзака), німців («великого Гете» і Шилера) і – знову росіян (у сьомій частині): «Найбільший вплив на формування гуманістичної концепції Шевченка мав визвольний рух у Росії в 30–40-х роках, кращі діячі і натхненники цього руху» [42].

Принцип повтору, нанизання та варіювання таких чи інших фактів (або «фактів»), наскрізний у цій праці і, до речі, у величезній більшості советських літературознавчих праць (якщо не в усіх), – Шабліовський тут зовсім не виняток. І, на жаль, на певному рівні вітчизняного літературознавства це великою мірою залишається основ-

ним модусом і до сьогодні. Замість аргументу й аналізу – маса анекдотального матеріалу, а єдиний засіб його організації – імпліцитний і здебільша інтуїтивно схоплений сенс зовнішньої, ідеологічної ієрархії тих моментів (наприклад, насамперед російські впливи, потім польські, а потім західні). Можливість, що між елементами цього ряду можуть бути фундаментальні різниці, які його попросту нівелюють, що, наприклад, між «гуманізмом» (хоч би що крилося за цією формулою) Байрона і Дикенса, а тим паче Белінського та Шевченка, можуть бути фундаментальні різниці (ціла «прірва»), на гадку не спадає. Тим більше не спадає на гадку, що «впливу» взагалі може не бути, що сама ця парадигма може бути ілюзорною, натомість маємо справу з продуктом певної поетики або «теорії», і покликання на «вплив» не прояснює, а затемнює суть справи.

Основною проблемою, однак, є те, що цей метод чи стиль, автоматизований і напівритуальний (а він таким є, бо обслуговує всюдисущу ідеологію, яка вимагає поклоніння доктрині й за непослух карає), обертається проти свого предмету навіть там, де є певна, навіть чимала істина в реальній, текстуально даній дійсності. В тому, наприклад, що момент «народолюбства» є для Шевченка центральним, годі сумніватися. Але не можна не бачити й того, що під пером цих речників і момент «народу», і момент «любові» обертаються заледве не

у своє заперечення. Це – загальна прикмета, про яку чимало говорено у несовєтському дискурсі, й до цих моментів ще повернемося. Складником цього є специфічний брак поняття або інструментарію, ідеологічна засліпленість системи. Шабліовський, наприклад, цілими сторінками, з типовими повторами і варіаціями, намагається наблизитися до моменту Шевченкового універсалізму, до того очевидного факту, що його візія людини й людськості, зокрема у його пізнійшій поезії, постійно виходить поза межі вужчого національного досвіду і заторкує універсальний; про це доводилося не раз писати. Щоправда, у Шабліовського іноді звучить слово «загальнолюдське», хай воно присутнє більш як гасло і шаблон, ніж осмислення (наприклад, «Творчість Шевченка, будучи піднесена на вершину загальнолюдського, перестала бути виявленням тільки національного життя, вона набула найяскравіших рис загальнолюдського»), але вся його аргументація, його приклади побазовані на іншому реєстрі слів-понять, а саме «дружби народів», «єднання трудящих» («Не можна зрозуміти сутність гуманізму Шевченка поза його концепцією дружби народів, концепцією творчого єднання трудящих незалежно від національності, в боротьбі проти спільного ворога») або того ж «інтернаціоналізму» («Гуманізм Шевченка невіддільний від інтернаціоналізму») [86]. А це не те саме: своїм іманентним патосом і своїм семантичним контекстом «дружба народів», «єднання трудящих» та «інтернаціоналізм» є радше сектантськими антитезами до того, що розуміємо під універсалізмом, аніж його синонімами.

Не останню роль відіграє ще й звичайний людський фактор. Шабліовський переповнює свою книжку, зокрема її останній розділ «Соціалістичний гуманізм і людинолюбство Шевченка» [333–377], уславлення системи, готовності потурати її жаданням хвали і тріумфалізму. Певною мірою, про що тут уже йшлося, це є ритуальним зомбуванням читача (мабуть, головню задля того ці книжки й писано), якоюсь мірою – підлабузництвом і самопросуванням (і цей синдром надалі з нами, як своєрідна естафета: ті, хто колись співали осанни, тепер їх отримують – тільки вже радше в «національно-екзистенційній» формі). Але у випадку Шабліовського сумно ще й від того, що тут словоблудствує й вихваляє систему людина, яка була спершу її вислужником, потім жертвою, а тепер, після довгих років гулагу, немовби реабілітує себе, – і було б добре, якби це самопринижене, за партитурую тюремного наглядча, оспівування любові до людини й людської гідності щоразу поставало перед нашими очима, коли говоримо про «соціалістичний гуманізм»: оце і є його сокровенний людський контекст.

«Гуманізм Шевченка» (до- і після-«соціалістичний»)

За часом тривання й за інерцією советська парадигма «гуманізму Шевченка» переважає в шевченкознавстві ХХ століття і тим-то вимагає і бачення, й осмислення; вдавати, нібито її чи то зовсім не було, чи то вона не

потребує коментаря, бо є брехнею й непотребом (мабуть, це має на увазі проф. Ушкалов, кажучи, що «не комплексував» із приводу праці Шабліовського, коли писав свою статтю), – все це велике непорозуміння і помилка. Ідеї, концепції, парадигми й топоси, породжені ними прийоми й більш чи менш усвідомлювані навички не відмирають надто легко, ані навіть не змінюються надто швидко. Чим більшою є інституційна і політична знеохоченість осмислювати недавнє минуле, утвердження отого «проекту амнезії», про який ішлося, тим очевиднішим є обов'язок науковців досліджувати це минуле і його мислення.

Ключовими тут стають природа і побутування самої парадигми «гуманізму». Як видно з повищого огляду, осердям проблеми є імпліцитне розчленування цього поняття на його історичний (ренесансний, інтелектуальний, науковий) і на «поза-» або «транс-історичний» (умовно кажучи, «людинолюбний») виміри. Іноді це усвідомлюється, як-от в уже згаданій УРЕ, науковий дискурс мав би усвідомлювати це постійно, і проф. Ушкалов це також розрізняє. Але коли цю двоїстість якось принципово не усвідомлюють, як це стається з «гуманізмом Шевченка», витворюються цілі дискурси, де відбувається послідовна підміна понять: кажуть «гуманізм», маючи на увазі «гуманність». Доволі гостро це висловив у статті «Про гуманізм Пушкіна» Георгій Федотов:

В последнее время – вероятно, с легкой руки Горького, а может быть, и под влиянием русского народничества – слово *гуманизм* у нас утратило свой настоящий смысл и стало употребляться как синоним *гуманности*. В этом понимании гуманистами оказываются и Некрасов, и Глеб Успенский, т.е. люди, гуманизму совершенно чуждые и даже враждебные. Слово гуманизм родилось в Италии в 15 столетии и всегда употреблялось для обозначения культуры Ренессанса, или всей, или одного из ее аспектов, преимущественно литературного. Но что может быть более чуждого гуманности, чем великолепный и жестокий век Леонардо да Винчи или Борджиа? Без всяких объяснений и доказательств, предлагаем такое краткое определение: гуманизм есть культура человека, как творческой личности. Это покроет все – от Петрарки до Бердяева. Не человек, как страдающее существо, нуждающееся в спасении, каким он дан в христианстве и в старом социализме, не человек, «преследующий свое счастье», каким его видит буржуа, а человек, создающий ценности – вот человек гуманизма.

Кінцеве окреслення гуманізму, може, й дискусійне (хоча, як на мене, цілком функціональне, зокрема для подальших міркувань Федотова про Пушкіна), але головна теза щодо підміни понять і щодо народницько-популістської бази для цієї підміни переконалива. І хоча, може, є потреба подальшого і побажано порівняльного дослідження етіології цієї підміни, її етапних моментів і суспільних обставин, наявні «широкі» контексти, наприклад, для Пушкінового та Шевченкового «гуманізмів» це вже підтверджують.

Костянтин Москалець Гра триває Літературна критика та есеїстика

Київ: Факт; Наш час, 2006

Попри дистанційованість від богемно-літературних тусівок та майже всіх акцій актуального літпроцесу в Україні, Костянтин Москалець демонструє новою книжкою літературної критики органічну залученість у сучасний дискурс красного письменства. Видання є збіркою статей, написаних за час від виходу першої аналогічної книжки «Людина на крижині» (1999 рік, «Критика») та присвячених переважно найновішим і найзначнішим з'явам в українській словесності. Цього разу основну увагу спрямовано на поезію сучасників, в основному з кола вісімдесятників (Василь Герасим'юк, Ігор Римарук, Іван Малкович, Наталка Білоцерківець, Людмила Таран, Володимир Кашка), а «інформаційним приводом» стає вихід книжки того чи того автора.

Тут поет-літературознавець укотре демонструє фахову критичну аналітику, зреалізовану в широкому гуманітарному контексті, із залученням різноманітних філософських і культурологічних концепцій: від Дао до теорій Ролана Барта, Канта, Юнга, Юнгера та інших. Москалець докладно зупиняється на іманентних особливостях цієї поезії, подекуди даючи чіткі та лаконічні характеристики поета (наприклад, про Олесь Ільченка: «майже цілковита відсутність метафор, скупі й точні порівняння, втомлена афористичність і своєрідна «новелістичність»»). Москалець вдумливі розвідки розгортають те культурно-інтелектуальне тло, яке є підтекстом поезії певного автора.

Не менш фаховим виявляється і дослідження поезії в історичному аспекті: статті про Зерова (з приводу виходу збірки його літературознавчих праць) та Свідзінського (з нагоди виданого в «Критиці» двотомника поета) вкотре заакцентовують знаковість і неординарність цих постатей у літературному просторі того часу. Москалець наголошує елітарність і поетичний нонконформізм обох митців, хоча й усвідомлює, що підґрунтя такої постави в кожного з них було своє.

Стаття про прозу Миколи Рябчука прозорістю тонких спостережень контрастує з передмовою до роману Марка-Роберта Стеха «Голос», де надміру «законцептуалізований» підхід подекуди призводить до комунікативного розриву. Втім, що чи не єдину незручність під час читання Москальцевої книжки з надлишком компенсують дві цілком конгеніяльні розвідки про Григорія Чубая та чудово здійснена деконструкція інтелектуальної стратегії російського культуролога Бориса Парамонова.

Богдан Шуба

У випадку першого вистачить зробити інтернетівський пошук за словами «Пушкін» і «гуманізм», а зокрема – «гуманізм Пушкіна», і знайдете, поряд із самою статтею Федотова, що становить певний виїмок, цілу низку статей-рефератів для шкільного вжитку. (Під тим оглядом український, шевченківський вибір, набагато скромніший – що насправді ніякий не гандж.) «Гуманізм», прилаштованих до оцієї пушкінської теми, тут рясно: і «революційний», і «релігійний», і «демократичний», і той, що «ярко проявляється в сочиненнях о любові», – і всі вони мають один і той же спільний поповий знаменник: оту науку-light, поп-науку. А коли вже серйозно – то не-наука. Бо популяризаторський, шкільний, шпаргальний виклад – це не наука.

Щось зовсім аналогічне знаходимо в українському (чи українстичному) варіанті, тільки не так у сучасному інтернетівському (цей тільки зароджується), як у традиційному, досовітському, на який особливо покликається проф. Ушкалов. Парадигматичним твором тут є «Гуманізм Шевченка» пера Миколи Сумцова (Київ, 1915). Як видно вже з перших речень цієї «студії» («Здається, нема в світі другого письменника, в серці котрого палало б більш любові до людей во всіх верствах їх життя, особливо до діток, як то палало знівечене горем та нудьгою серце славетного українського Кобзаря. Житє і твори йдуть у нього поруч, надзвичайне м'яккі почуття наповняють не тільки його поезію, але теж і його дневник, його листи, струмком йдуть з усіх споминів про нього» [1]), стиль, дикція і патос звернені тут до читача текстів не наукових (це не Брокгауз), а популярних, правдоподібно, з «Просвіти», для якого ця суміш народоловства і сантименту має промовляти (наприклад: «В залежності від особистого гуманізму Шевченка, в котрім яскраво відбився гуманізм його народу, і твори Шевченкові повнісенські гуманним почуттям та ласкою до усіх народів, найбільше до рідного краю України, до усіх людей, найбільш до бідоласних жінок покриток та їх байструків, до живих і померших, тих – що лежать під похилими хрестами на сільських кладовищах» [3]). *І нічого в цьому поганого нема.* Кожний порядний стиль, кожний порядний рівень громадського мовлення має право на існування, – але це не значить, що він потрапляє в науку, що він її вимірює або її моделює. Невже такі елементарні речі треба нагадувати редакторам і авторів «Шевченківської енциклопедії»?

Ряд імен, якими проф. Ушкалов підтверджує топос Шевченкового гуманізму, не виконує, на жаль, бажаної функції: дехто, як Карль Еміль Француз або Еміль-Александр Дюран, це взагалі популяризатори, які мали тільки приблизне уявлення про Шевченка; Александер Брюкнер – визначний полоніст і славіст та історик слов'янських літератур, але його обізнаність із Шевченком не була глибинною й не мала дослідницько-сфокусованого характеру; їхнє наголошування Шевченкової гуманності, людино- і народоловства має свою користь (адже вони популяризували Шевченка й українську літературу в іноземних контекстах), але не встановлює воно парадигми гуманізму. Складніше, звісно,

з Франком – бо його шевченкіяна вельми широка і розгалужена (до 60 статей і есеїв, нещодавно зібраних у майже 500-сторінковий том: Іван Франко, *Шевченкознавчі студії*, Львів, 2005) і варта дослідження; якраз і працюю нині над його рецепцією Шевченка. Але тут також є чимало суто популяризаторського (великою мірою і на іноземному тлі), а Франкова спроба синтезу – ідея, наприклад, що стрижнем Шевченкової творчості є його бажання і ствердження життя – звучить дещо риторично і редуکتивно, і взагалі не ставить собі за мету вибудувати парадигму гуманізму. Але найцікавішою (як на мене) є присутність у цьому списку Луначарського, котрий, як каже тут проф. Ушкалов, говорив «про „ніжність” Шевченкового серця та його „глибоку гуманність”». Та невже це той самий Луначарський, якого цитував Шабліовський у зв'язку із потребою «рішучих та жорстоких заходів боротьби»? Придивляюся – точно, той самий! Тільки Шабліовський цитує з одного абзацу, а Ушкалов з наступного. Може, тоді варто навести два речення, що в'яжуть ці дві цитати між собою? Цитую: «Жорстокість революціонера – єдина жорстокість, яка може йти в пару з найглибшою ніжністю серця. Французький поет Верлен зрозумів це, коли про славного революціонера, ославленого і ненависного задля реакціонерів та тупих, тихомірних обивателів, сказав нібито парадоксальні, але вірні слова „Jean Paul Marat était très doux”». Отаке. Жорстокість і ніжність. В обіймах, дalebі. Ніби в Олеса.

Вся ця аргументація від авторитету, однак, – річ другорядна. Істотношою є сама концепція, підхід до питання у статті проф. Ушкалова – найновішому, програмовому і узгодженому з редакцією Шевченківської енциклопедії внеску в дискурс «гуманізму Шевченка». Обговорюючи її, подекуди доводиться повертатися до сумнівів, які я висловлював іще понад десять років тому, пишучи про тоді тільки ще заплановану Шевченківську енциклопедію (див. відповідний розділ у моїй книжці «Шевченко, якого не знаємо»). Факт, що вони надалі актуальні, що писаного тоді ніхто не враховував і, наскільки знаю, навіть не обговорював, не може не бентежити. Але таке вже воно, наше істеблшментове літературознавство: йому своє робить!

Стаття проф. Ушкалова вражає еkleктичність – що також характеризує загальну настанову Шевченківської енциклопедії, де для авторського загалу встановлено принцип «плюралізму», мовляв, редакція не накидає якоїсь «лінії» чи пак теорії і толерує різні підходи; хай мирно співіснують – як оті звірі в едемі. Проте в обставинах загального браку чітких знань, підходів і традицій інтерпретації (ми щойно бачили, на якому рівні творилося советське літературознавство) ця «толерантність» легко перетворюється на запрошення до дилетантизму, якщо не суцільного шарлатанства. У двох наявних зошитах Шевченківської енциклопедії (на літери «А» і «Б») таких плодів чимало, але тут ідеться не про те, а про еkleктизм як такий, що не є смертельним гріхом проти науки, але й не буде підвалин науковості.

Отож на перших сторінках статті згадано гуманізм ренесансного зразка; решта статті здебільша обговорює момент гуманності у Шевченкових «світогляді та творчості» – і це закладає неминучу розпливчастість концепції та критеріїв. У подальшій дискусії, щоправда, проф. Ушкалов уточнює свою концепцію Шевченкового гуманізму за допомогою чотирьох формул: ренесансного гуманізму (тобто власне гуманізму) і відтак християнського, романтичного та позитивістського «гуманізмів»; основною, однак, є «особлива версія християнського гуманізму». Про кожну з них можна сказати пунктирно. Отже, *ренесансний* гуманізм. Звісно, маючи бажання, можна доглядити у творчості випускника Академії мистецтв із її класицистичним академізмом такі чи інші класицистичні моделі й топоси, передусім у візуальній художній творчості, подекуди й у прозі та поезії. Але це лише певні штрихи, а не основа, не сутність – і факт, що Шевченко зображує себе оголеним, ще не робить його гуманістом (за такою логікою Егон Шіле був би гуманістом набагато більшим). Тут варто ще раз наголосити, що гуманізм ренесансного типу, власне гуманізм, – це передусім інтелектуальний напрям, закорінений у філології та філософії. Хоч би які вагомими були його відгомони у белетристиці, у мистецтві цього періоду, цей інтелектуальний момент є стрижневим. І не варто силоміць припасовувати це до Шевченка. Чи потрібно ставити крапку над «і», ще раз наголошуючи, що він не є філологом або філософом? Може, досить того, що він є геніальним поетом, будителем – пророком – для своєї нації?

Щодо *романтичного* і *позитивістського* начал у Шевченковому «гуманізмі», то тут, мабуть, і міститься осереддя еkleктичності цієї праці: тут є (у стосунку до романтизму) і «культ суверенної людської особи», і «метафізичний бунт», і «прометеїзм», і «чинний романтизм» (і декабристи як «справжнє уособлення романтичного бунтарства»), і «профетизм», і «байронізм» тощо, і (коли мова про позитивізм) вплив «еволюційної теорії Дарвіна» та «ідеї технічного прогресу» (що базується на його зауваженні про Фултона і Вата, цілком принагідному й відомому завдяки тому, що советська влада – саме щоби протидіяти сакральному вимірові Шевченка – викарбувала цей вислів на пам'ятнику на Чернечій горі), і «соціальний еволюціонізм». Усе це нагадує апетитний шведський стіл, – але як його перетравити, який це має стосунок до «гуманізму», навіть до гуманності? А найприкріше те, що коли читаємо це нанизування топосів і фактів, де в принципі повторюється загальне знання про Шевченка, але майже безвідносно до вужчої теми, до отого гуманізму, і натрапляємо на такі-от пасуси: «як активний учасник визвольного руху, він, побіч Байрона, Петєфі, Міцкевича, декабристів, яскраво втілює ідеал „чинного романтизму”», то складається враження, ніби автор творить цей ряд радше на хвилі патосу й на готових шаблонах, ніж на глибшому знанні предмету (бо сам ряд далеко не однорідний: Шевченко не Петєфі, а Міцкевіч не Байрон, хоча спершу на ньому себе моделював; а декабристи взагалі не романтики, принаймні не в тому ключі, як щойно згадані поети),

Олег Соловей
Аль Катик
Книга інтимної лірики
Київ: Факт, 2004

Поява поетичної збірки Олега Солов'я у всеукраїнському видавничому проєкті варта пильної уваги вже тому, що Соловей нині є одним із не дуже численних україномовних поетів «покоління 90-х» у Донбасі (а не донбаського походження), про кого в читачів на решті території України є адекватна інформація. Понад те Олег Соловей є ще й одним зі «структуротвірних чинників» східноукраїнського літературного простору, адже він видає актуальний і цікавий часопис «Кальміус». Отож «Аль Катик» автоматично набуває певної репрезентативної самоцінності.

Збірка відсотків на сімдесят-вісімдесят складається з тристрофних віршів класичного перехресного римування. Ці тексти скидаються на щоденникові записи сентиментально змученої та мрійливої людини, себто автор

відмовляється від модної тенденції віршування як творення самодостатніх виразно сюжетних історій або творення яскравих статичних картинок на користь розлогих і доволі абстрактних рефлексій – недарма ж до «Аль Катика» додано підзаголовок «Книга інтимної лірики», та й численні присвяти друзям творять відповідну атмосферу.

Улюблений предмет рефлексування Олега Солов'я – сумовиті занепадницькі краєвиди й людські рухи у великому місті: дерева, тролейбуси, суїциди, кохання, алкоголь тощо. Пожвавлюють їх натяки на строкаті геополітичні мотиви – пост-уресерівський сходуцентризм, тероризм, спротив східному культурному середовищу тощо.

Від початку книжки всі ці образи й мотиви оформлено в не досить виразний, оригінальний і стрункий спосіб, вірші справляють вельми одноманітне та мляве враження. Лише ближче до кінця збірки Солов'єві вдається вичакувати з ритмічного мурмотіння своєрідну формальну стрункість-замкнутість із натяком на псевдокласицизм. А вже останній розділ «Аль Катика» насичено «а-ля американськими» верлібрами. Тут виразніше оприявнюється іронія, знущальницькі логічні парадокси, підсилювальні повтори й звертання, легкий відчай; іншими словами – це звичайні верлібри, що найчастіше містяться десь поміж Буковські та Жаданом. Їм, здається, дещо бракує несподіваності, зате щирості й того, що полюбляють називати «глибиною», їм вистачає.

Назар Кутай

і все це аж надто скидається на раніші взірці, от хоч би на того самого Шабліовського з його анекдотально-всеїдним баченням теми.

Центральним пунктом тут є поняття «християнського гуманізму». Воно, звісно, побутує в науці, і його зазвичай застосовують до самих гуманістів (як-от Еразма Роттердамського), або їхніх сучасників – езуїтів, або новітніх мислителів (здебільша філософів) як-от Кіркегора, Т. С. Еліота, Жака Маритена або Франсуа Моріака, які поєднують християнство з гуманістичними цінностями у даній інтелектуальній або ідеологічній системі. Основним у цій концепції є компонент системного, філософського або критичного мислення – і це, звісно, не стосується Шевченка. У версії, яку пропонує проф. Ушкалов, роль цього системного, інтелектуального компонента заступає ідея Шевченкового «антропоцентризму», яку він запозичує від Чижевського і посилює більш традиційною християнською екзегезою Леоніда Білецького. Все це мало переконує, хоч детально полемізувати із тим немає тепер місця, а може, й потреби. Варто згадати лише кілька моментів. Авторитет Чижевського безперечний (Леонід Білецький тут перебуває в іншій ваговій категорії), але хоч його бачення Шевченкової релігійності збалансоване і тонке, він таки (як на мене) має тенденцію перенаголошувати інтелектуальний момент і, що більше, недооцінювати різницю між Шевченковою поезією та іншими видами його творчості. Сама концепція «антропоцентризму» бачиться мені аж надто дифузною, і знаменно, що в сучасній критичній літературі її майже ніде не застосовують – хіба що у зв'язку з антропогенною екологічною кризою, зумовленою тим, що люди зважали тільки на себе, а не на біосферу й екосферу. І не так, може, дифузною, туманною, як дивовижно тавтологічною. «Антропоцентризм»? А про що, коли не про людину, про її справи та долю, має говорити поет? На те ж він поет, а не мікробіолог чи астроном. Хто з новітніх поетів, точніше, сучасників Шевченка, не був «антропоцентричним»? А якщо це стосується всіх (чи майже всіх), то яка ціна цій формулі?

Не менш проблематично – зовсім у стилі нещодавнього советизму, тільки тепер, як образно кажуть, помінявши плюси на мінуси, – зосереджувати всю увагу на одному моменті й недобачати протилежного, що не менш присутнє і вагоме. Зрозуміло, що твердження про Шевченків «атеїзм» фальшиве й натягнуте: богоборство не є атеїзмом, – а навпаки. Але не менша помилка – наголошувати тепер на Шевченковому «християнстві» із його конотаціями правовір'я, на «прозорінні» й «наверненні» («перображенні», «переродженні») після заслання тощо: проти цього постає вся складність Шевченкового відчуття Бога і сакруму та поетового бачення свого покликання, адже загальний критичний консенсус вважає (і слушно), що Шевченко залишився собою, не став «каятись» і заперечувати те, що було раніше. І віддзеркалює така аргументація радше пошук усеохопної формули (як не «атеїст», то «християнин»), ніж осмислення складного явища. Бо таких зв'язаних антиномій у Шевченка

багато – як оці любов і ненависть, гуманність і всепрощення, з одного боку, та міленарно-революціоністські заклики до кари й помсти, з другого, і підносити щось одне на шкоду іншому означає збіднювати, а не прояснювати його постать.

Висновки: енциклопедія та парадигми; людяність і універсальність Шевченка

Хоча тут ішлося здебільша про одну статтю, основною темою і тлом є концепції та загальна настанова Шев-

ж на цьому ґрунті без будь-якого нового концепційного матеріалу, тільки за рахунок буцімто ілюстративного, 17-сторінкова стаття Шабліовського перетворилася на 377-сторінкову книжку), то спокуса до спекуляцій із матеріалом, та й просто звичайного голослів'я, аж надто сильні. Не кажучи вже про те, що озиваються якісь глибоко закодовані архаїчні навички, оте плетіння слівес і збирання цитат (антологіони, флорилегії тощо). От і маємо те, що маємо. Певен, що якби був ліміт, скажімо, на одну десяту обсягу статті проф. Ушкалова, вона була би

автор і його репутація від цього ніяк не страждають, а його гуманність – яка напевно є у його творчості – не меншає. І навпаки, хіба не очевидно, що советський ужиток таки залишив відтиски своїх пальців на «гуманізмі», і ми, використовуючи зашмулений інструментарій, знецінюємо сам предмет нашого аналізу? Ці речі глибоко пов'язані, й наші студенти, наприклад, це тонко відчують. Але усвідомлення того, що така недбалість шкодить, що добра справа потребує якісного підходу, можливе лише в тому разі, якщо наша наука буде вписана в ширшу світову науку, а не побутуватиме в якомусь рідному геті, послідовно засвідчуючи відірваність від вищих стандартів і, що гірше, залежність від популярно-наукових, тобто не-наукових понять. Бо який інструментарій – така й наука; і кожна наука вимірюється не локальними, а універсальними критеріями.

Насамкінець – найскладніше: як збагнути, як адекватно представити Шевченкову гуманність, його людяність, його універсальність? Усі структури і тонкощі цього питання тепер не вирішити: воно потребує окремого обговорення (про дещо я вже раніше писав). Великою мірою вони закладені в загальному сенсі Шевченка, його цілісної спрямованості – зокрема в його поезії. І спроба вичленувати один момент, ту ж таки гуманність (людяність) або той же універсальний Шевченка, не показавши, що є сутністю, системністю його творчості як такої, нагадує дію циркулярної логічної аргументації: *petitio principii*. Але одну річ варто наголосити вже тепер, бо вона якось не прозвучала ні в осмисленнях проф. Ушкалова, ні в академіка Сумцова, ні у графомансько-роздутій книжці Шабліовського, – момент власного Шевченкового бачення свого завдання, свого «я» – саме у системному розумінні питання. Таких текстуально даних моментів чимало – сумарно вони витворюють образ його місії: пошуку «Слова», носія міту, бодисатви, – але не знаю кращого за ліричний відступ у поемі «Марина» (яка вже у заспіві – «Неначе цвяшок, в серце вбитий, / Оцю Марину я ношу. / Давно б списать несамовиту...» – наголошує свою закодованість, програмовість):

Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям криче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.
Мені їх жаль!.. Мій Боже милий,
Даруй словам святу силу –
Людськеє серце пробивать,
Людській сльози проливать,
Щоб милость душу осніла,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходити,
Святого Господа любить
І брата миловать...

Від прочитання цього та інших подібних моментів, від їх контекстуалізації, що передусім потребує розмежування Шевченкових поезій та прози (і маллярства), мало би початися осмислення його людяності й універсальності. Але треба зняти пута, щоб могли поспішати за його думкою. □

Тарас Шевченко. Тарас Шевченко і діти-байгуші. 1855–1857
(Національний музей Тараса Шевченка, Київ)

ченківської енциклопедії та її редакції, і цьому хотів би присвятити кілька кінцевих штрихів.

Побутує загальне враження (про яке не раз чув у кулуарах і поділяю його), нібито Шевченківська енциклопедія перетворилася на своєрідну добре запущену махіну (в іншій образній системі: здорову дійну корову), що має (буцімто навіки) забезпечене державне фінансування і може за наявним графіком спокійно випускати свою продукцію протягом наступних п'яти, десяти чи й більше років. Обмежень на обсяг майже немає, тож присвячене «концепційному» питанню гасло може розростися на малу монографію, як-от стаття про поняття «Україна» у версії пана Юрія Барабаша. А коли ще додається редакційна «толерантність» (насправді брак будь-якого системного, стрункого осмислення Шевченка) і невмирущі традиції гібридності, еклєктизму, анекдотальності і всеїдства (то

кращою. А взагалі, найдоцільніше було би (що я раніше пропонував) узяти гасло в лапки й описати дотеперішню долю цієї рецептивної парадигми, від Сумцова до Шабліовського, наголошуючи советську спекуляцію навколо цього поняття, а позначений ним феномен, справді присутній у творчості Шевченка, обговорити під іншою, адекватною назвою. Під якою саме? Що маємо на увазі під тим феноменом?

«Гуманізм» (коли під ним розуміємо гуманність), як і той-таки «антропоцентризм», стосується надто багатьох письменників (мабуть, усіх хороших письменників) і навряд чи має якесь аналітичне, пізнавальне значення поза загальною схвальним. Сягати по нього, гадаю, це – намагання посередньо переконати читача, що, мовляв, «ми також люди», а це вкрай невдячна і неефективна стратегія. Тільки честь робить Лермонтовській енциклопедії факт, що такого гасла (тобто «гуманізму») там немає, хоч сам